

Europa secolului al XXI-lea: între secularizare și creștinism

■ CORNELIA DRUGESCU-CIUTA

[University of Bucharest]

Abstract

There are numerous authors who talk about the European secularization of the 21st century, about a clear distinction between the Church and the State. However, the present article provides some empirical arguments which support the connection that still exists between the Church and the State. Nowadays, the Church is present not only at national level, but also at supranational level. Churches have an open, constant and transparent dialogue with the EU, religious organisations are lobbying at European level and the common religious heritage is stated in the European treaties. At national level, for instance, to a greater or smaller extent, more or less directly, all States are financing the Church.

Keywords

Church; State; relation; national; european; secularization; Christianity

Fenomenul secularizării Europei este susținut adesea la nivelul literaturii de specialitate. Spre exemplu, John Coffey evidențiază în lucrarea „Secularizarea: este ea inevitabilă?” faptul că secularizarea este specifică secolului nostru, afirmând următoarele: „Europa secolului al XVI-lea a fost caracterizată de scepticism și heterodoxie, dar aproape toți intelectualii erau creștini teiști. Cu toate acestea, în Europa secolului al XXI-lea, cei mai mulți intelectuali nu mai cred în Dumnezeu credinței creștine(și în nici vreo altă divinitate). În Europa secolului al XVI-lea Biserica era în centrul fiecărei comunități și religia era prezentă pretutindeni. În Europa secolului al XXI-lea marea majoritate a populației merge foarte rar la Biserică (unii oameni chiar deloc), iar cele mai multe aspecte ale vieții se desfășoară fără a avea vreo legătură cu domeniul religios (sau având o legătură mult prea slabă).”¹ Fenomenul secularizării este susținut și de Mircea Mandache, care în cadrul articolului „Procesul de secularizare și modernizarea societății europene” afirmă următoarele: „Situția religioasă a Europei occidentale este specifică: este aria geografică în care se afirmă pregnant secularizarea societăților moderne. Dispariția bisericii de pe scena publică,

1 John Coffey, *Secularizarea: Este ea inevitabilă?*, traducere de Emanuela L. Goldiș, (Timișoara: Excelsior Art, 2013), 5

ruperea legăturii dintre biserică și stat, reducerea practicilor religioase reprezintă contrariul a ceea ce se întâmplă în alte părți ale lumii.”²

Cu toate că se vorbește tot mai mult despre secularizarea Europei, prezentul articol își propune să dovedească aducând argumente empirice faptul că Biserica nu este eliminată complet din viața statului și pe de altă parte că rolul religiei, al creștinismului în general este încă prezent în stat. Într-adevăr, putem vorbi despre diminuarea rolului Bisericii în stat comparativ cu Epoca Medievală când atribuțiile funcționarilor puteau fi preluate de către episcopi atunci când aceștia erau puși sub urmărire juridică.³ Cu toate acestea, azil atât Biserica în calitate de instituție, cât și creștinismul în calitate de confesiune sunt prezente în viața statului național, cât și la nivelul Uniunii Europene.

La nivelul Uniunii Europene importanța creștinismului în calitate de confesiune (deși acest lucru nu este exprimat în mod expres) poate fi observată în primul rând în proiectul care viza realizarea unei Constituții Europene din anul 2004. În preambulul acestui tratat se făcea referire la „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei”⁴, ca elemente de identificare ale Uniunii Europene. Moștenirea religioasă a Europei este reprezentată de creștinism. Mai ales în Evul Mediu, atunci când exista lupta împotriva invaziei populațiilor păgâne, dar și a turcilor, ideea europeană s-a identificat cu creștinismul.⁵ Această prevedere este menținută și în Tratatul de la Lisabona. Mai mult decât atât, articolul I-52 al Tratatului Constituțional devine articolul 17 al Tratatului privind Funcționarea Uniunii Europene, printre prevederile acestuia numărându-se „recunoașterea identității și contribuției specifice de către Uniunea Europeană a Bisericilor și organizațiilor religioase, Uniunea Europeană menținând un dialog deschis, transparent și constant cu aceste Biserici și Organizații”.⁶ Iulia Badea-Guérítée și Alexandru Ojică în lucrarea „Dialogul religiilor în Europa unită” explicând relația dintre Uniunea Europeană și Biserici susține faptul că dialogul deschis al acestora privește temele ce pot fi abordate și modul lor de organizare, caracterul transparent face referire la tematică, la partenerii invitați la dialog, precum și la faptul că rezultatele sunt publice, în timp ce dialogul este constant întrucât acesta trebuie să fie regulat, organizat la diferite niveluri și în diferite forme.⁷

Un alt exemplu al relației dintre religie și Uniunea Europeană este dată de lobby-ul organizațiilor religioase, acestea fiind înscrise în Registrul de Transparență, pus la dispoziție de Comisia Europeană. Aceste organizații nu reprezintă doar interesele Bisericilor creștine, ci și pe cele ale musulmanilor, de exemplu European Muslims League din Italia. Astfel, poate fi susținut faptul că decizia politică în cadrul Uniunii Europene poate fi influențată de factorul religios, constituit în diverse organizații. Într-adevăr, este pus accentul pe respectarea diversității religioase prin acordarea dreptului de a lua parte la deciziile Uniunii Europene, nu doar creștinilor, ci și musulmanilor. Însă, marea majoritate a organizațiilor reprezintă interesele creștinilor europeni și nu numai.

2 Mircea Mandache, „Procesul de secularizare și modernizarea societății europene,” *Revista Română de Sociologie*, 1-2, (1999), 27

3 Bernard Sesboüé, *A crede. Invitație la credința catolică pentru femeile și bărbații secolului al XXI-lea* (Iași: Sapiența, 2011), 112

4 „Tratatul privind Uniunea Europeană” *Jurnalul Oficial al Uniunii Europene*, 202 (2016), <http://www.infoeuropa.md/files/versiune-consolidata-a-tratatului-privind-uniunea-europeana-si-a-tratatului-privind-funcționarea-uniunii-europene.pdf>, accesat 27.05.2017

5 Gheorghe Ceaușescu, *Nașterea și configurarea Europei*, (București: Corint, 2004), 19

6 „Tratatul privind Funcționarea Uniunii Europene” *Jurnalul Oficial al Uniunii Europene*, 326/47 (2012), http://www.mmmediu.ro/app/webroot/uploads/files/2015-02-26_Tratatul_privind_funcț_UE.pdf, accesat 29.05.2017

7 Iulia Badea-Guérítée, Alexandru Ojică, *Dialogul religiilor în Europa Unită*, (Iași: Adenium, 2015), 95

Este important de precizat faptul că după cum subliniază Iulia Badea-Guérítée și Alexandru Ojică în lucrarea „Dialogul religiilor în Europa Unită”, „Bisericile se consideră parteneri ai instituțiilor UE și nu ca făcând parte din grupurile de lobby prezente la Bruxelles.[...] Activitatea birourilor Bisericilor la Bruxelles nu ar trebui confundată cu cea de lobby, deoarece însuși dreptul european distinge între cele două și recunoaște în mod expres identitatea și contribuția specifice Bisericilor în cadrul proiectului european”.⁸ Fără a insista asupra acestui fapt, pentru a dovedi implicare Bisericii la nivelul Uniunii Europene poate fi dat exemplul participării Bisericii Ortodoxe în cadrul dialogului cu instituțiile UE în scopul aplicării articolului 17, punctul 3 din cadrul Tratatului de Funcționare a Uniunii Europene. Cu această ocazie a avut loc prima reuniune a Comitetului Reprezentanților Bisericilor Ortodoxe pe lângă Uniunea Europeană, din 17 mai 2010.⁹

Biserica nu este prezentă doar la nivel suprastatal, ci și național. Finanțarea Bisericii de către stat este un prim element ce consolidează relația dintre cele două entități. Finanțarea Bisericii de către Stat, fie direct sau indirect prin facilități precum susținerea totală sau parțială a salariilor clerului bisericesc și a pensiilor, construirea sau restaurarea lăcașelor de cult, subvenționarea activităților în domenii precum asistența religioasă și socială, este prezentă în următoarele state ale Uniunii Europene: Austria, Belgia, Bulgaria, Cehia, Cipru, Croația, Danemarca, Estonia, Finlanda, Franța, Germania, Grecia, Irlanda, Italia, Letonia, Lituania, Luxemburg, Malta, Olanda, Polonia, Portugalia, Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord, România, Slovacia, Slovenia, Spania, Suedia, Ungaria. Prin urmare, trebuie subliniat faptul că toate statele Uniunii Europene, fără excepție, își asumă finanțarea cultelor.

Bineînțeles că, facilitățile acordate cultelor diferă de la un stat la altul. De exemplu, în țări precum Austria există o „taxă pentru Biserică” de aproximativ 1% din venituri, în Belgia salariile și pensiile personalului de cult sunt plătite integral. Pe de altă parte, în Franța a fost adoptată încă din 1905 Legea Separației dintre Biserică și Stat prin care nu sunt recunoscute și nici finanțate cultele.¹⁰ Cu toate acestea, există în Franța un sprijin indirect pentru culte ce constă în acordarea de ajutor de stat pentru împrumuturile dedicate construirii edificiilor de cult realizate de asociațiile eparhiale sau culturale, potrivit articolului 11 al Legii din 29 iulie 1961. Aceași lege, prin articolul 19 oferă posibilitatea finanțării de către Stat a edificiilor destinate cultului public în scopul reparării acestora, deși nu sunt monumente istorice.¹¹ De asemenea, există posibilitatea închirierii de către stat pentru culte a spațiilor cu o chirie simbolică de 1 euro pe an. Cultele nu plătesc impozitul pe clădire.¹² Important de precizat este faptul că există departamente în Franța, precum Alsace-Moselle, în cadrul cărora Legea Separației dintre Biserică și Stat din 1905 nu se aplică, existând un drept local al cultelor. Un alt exemplu de stat în cadrul căruia există o separație rigidă între Biserică și Stat este Olanda. Cu toate acestea și în Olanda, Biserica are mai multe beneficii din partea Statului, precum eliminarea totală sau parțială a taxelor pentru donațiile religioase, reducerea taxelor pentru electricitate, precum și cele pentru transferul pentru proprietate.¹³

8 Guérítée, Ojică, *Dialogul*, 199

9 Guérítée, Ojică, *Dialogul*, 199

10 „Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des églises et de l'état” *Journal Officiel*, (1905), <http://www2.cnr.fr/sites/thema/fichier/loi1905textes.pdf>, accesat 29.05.2017

11 „Loi de finances rectificative pour 1961” *Journal Officiel*, 61-825, (1961), <https://www.legifrance.gouv.fr/jo/pdf.do?id=JORFTEXT000000509269>, accesat 29.05.2017

12 Patriciu Dorin Vlaicu, *Locul și rolul recunoscut Bisericilor în țările Uniunii Europene*, (Cluj-Napoca: Arhidiecezana, 1998), 95-98

13 Sophie Van Bijsterveld, „The Financing of Religious Communities in the Netherlands” în Brigitte Basdevant-Gaudement, Salvador Berlingò (coordonatori), *The Financing of Religious Communities in the European Union. Le financement des religions dans le pays de l'Union européenne*, (Leuven: Peeters, 2009), 269-270

Studiul religiei în școlile publice din țările Uniunii Europene reprezintă un alt argument al relației dintre Biserică și Stat. În Suedia religia este o disciplină obligatorie pentru elevi. În Slovenia este o disciplină opțională. În țări precum Suedia și Grecia prezența religiei în școli este responsabilitatea exclusivă a statului. În Germania și Austria aceasta reprezintă cooperarea dintre stat și culte. În Ungaria intră doar în responsabilitatea cultelor, Statul asigurând însă finanțarea necesară. În Cipru și Malta prezența religiei în școli are un puternic caracter confesional.¹⁴ În Lituania părinții sunt puși să aleagă între Religie și Etică. Aceeași situație este prezentă și în Polonia, Slovacia, Slovenia. Există pe de altă parte un caracter secularizat al religiei, bazat pe oferirea de informații cu privire la mai multe culte religioase în Estonia și Danemarca. În Franța nu putem vorbi despre studiul religiei în calitate de disciplină de sine stătătoare, elementele acesteia fiind însă incluse în cadrul programelor analitice ale altor obiecte de studiu. Această situație, într-o mai mică sau mai mare măsură este întâlnită și în țări precum Olanda, Regatul Unit sau Suedia și Danemarca. Religia în școli este predată o oră pe săptămână în majoritatea țărilor europene, însă în Germania, Austria, Cipru, Italia, Grecia și Croația există două ore pe săptămână, iar în Belgia chiar trei ore. În țări precum Spania, Italia și Portugalia este prevăzut un studiu al religiei opțional, confesional, acesta fiind organizat de Biserica Romano-Catolică, dar și de celelalte culte recunoscute.¹⁵

Prezența opțională a religiei în școli există și în Bulgaria, Cehia, Estonia, Letonia, Luxemburg. În Finlanda religia are un caracter obligatoriu pentru elevi. În Malta studiul religiei este obligatoriu, cu acestea există posibilitatea scutirii, fără însă a trebui să fie urmată o altă disciplină.¹⁶

În țara noastră, studiul religiei în școli este reglementat de însăși Constituția Statului. În acest sens, articolul 32 prevede următoarele: „Statul asigură libertatea învățământului religios, potrivit cerințelor specifice fiecărui cult. În școlile de stat învățământul religios este organizat și garantat prin lege”.¹⁷ În România, studiul religiei este o disciplină obligatorie pentru elevi, însă legislația prevede posibilitatea de dispensă, în cazul în care familia sau copilul decid nefrecventarea acesteia. Nu este prevăzută nicio altă disciplină la care elevul trebuie să participe dacă el sau părinții săi decid nefrecventarea orei de religie. În plus, nu există prevederi legale care să stipuleze vârsta la care un elev poate să decidă singur cu privire la participarea sau neparticiparea la ora de religie.¹⁸ În ceea ce privește caracterul obligatoriu al studiului religiei în România și totodată posibilitatea scutirii printr-o declarație scrisă de la acesta, în ultimii ani în sfera publică au existat numeroase discuții. La un moment dat, a fost ridicată problema neconstituționalității caracterului obligatoriu al religiei în școli, considerându-se că sunt încălcate statul de drept, egalitatea în drepturi, libertatea individuală, libertatea de gândire, conștiință și religie, etc.. Cererea de neconstituționalitate a fost înaintată Curții Constituționale, care a decis însă că excepția de neconstituționalitate nu este întemeiată, în condițiile în care elevul sau tutorelui pot decide cu privire la participarea la orele de religie.¹⁹

14 Sorin Șelaru, George Vâlcu, „Studiul religiei în școlile publice din statele membre ale Uniunii Europene”, *Revista Studii Teologice* 1(2012), 233-235

15 Șelaru, Vâlcu, „Studiul religiei”, 235

16 Șelaru, Vâlcu, „Studiul religiei”, 235-260

17 „Constituția României” *Monitorul Oficial*, 765, (2003), <http://anp.gov.ro/documents/12538/560226/Constitutia+Romaniei.pdf/61fd85e4-48d1-4654-a1da-cd0eba1b5ea1>, accesat 29.05.2017

18 Monica Cuciureanu, Simona Velea, *Educația moral-religioasă în sistemul de educație din România*, (București: Institutul de Științe ale Educației, 2008), 62

19 Curtea Constituțională, „Decizia referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor art.9 alin.(1) și (2) din Legea învățământului nr.84/1995, art.18 alin.(1) și (2) din Legea educației naționale nr.1/2011, precum și a dispozițiilor art.61 alin.(3) din Legea nr.47/1992 privind organizarea și funcționarea Curții Constituționale”, Dosar 375 D/2014, https://www.ccr.ro/files/products/Decizie_669_2014.pdf, accesat 29.05.2017, accesat 29.05.2017

Punând accentul pe relația dintre Biserică și Stat în țara noastră, reprezentanții Bisericii Ortodoxe Române, consideră că aceasta are un rol deosebit de important chiar și în integrarea României în Uniunea Europeană. De exemplu, BOR a fost printre semnatarii „Declarației Cultelor privind integrarea României în Uniunea Europeană” de la Snagov, din 16 mai 2000. Prin intermediul acestei declarații a fost exprimat din partea BOR și a altor culte din România sprijinul pentru integrarea țării noastre în structurile Uniunii Europene.²⁰ De asemenea, trebuie adăugat faptul că în contextul eforturilor de integrare europeană a avut loc la data de 28 ianuarie 2003 întâlnirea dintre Preafericitul Patriarh Teoctist, alături de unii ierarhi și clerici ai BOR împreună cu Hildegard Puwak, Ministrul Integrării Europene. Aceștia au contribuit, împreună cu guvernul român, la amendamentul ce se dorea adus proiectului ce viza realizarea unei Constituții Europene, referitor la respectarea moștenirii religioase a Europei.²¹ Acestea reprezintă încă o dovadă a colaborării dintre Biserică și stat și îndeosebi a colaborării dintre Biserică și entitățile suprastatale.

Acest articol evidențiază implicarea în secolul al XXI-lea a Bisericii nu doar la nivel statal, ci supranațional. Biserica este prezentă în Uniunea Europeană, asemenea și organizațiile religioase, Biserica poartă un dialog constant, deschis și transparent cu Uniunea Europeană, Biserica se implică în integrarea unui stat în cadrul structurilor supranaționale, rolul creștinismului, deși nu direct, în construirea identității europene este afirmat în tratatele Uniunii Europene. Pe de altă parte, relația dintre Biserică și Stat este afirmată și la nivel național prin primirea în mod direct sau indirect, mai mult sau mai puțin a diverselor beneficii de către Biserică din partea Statului. Religia este prezentă în sistemul public de învățământ în statele membre ale Uniunii Europene într-o formă mai mult sau mai puțin confesională, obligatorie sau opțională, însă în școlile tuturor statelor Uniunii Europene există studiul religiei.

Într-adevăr, în zilele noastre în Europa nu mai putem vorbi despre o religie impusă de stat. Pot exista Biserici dominante din punct de vedere confesional într-o anumită țară, precum Biserica Ortodoxă în România. De asemenea, pot exista relații mai apropiate între o anumită Biserică și Stat. De exemplu, în Malta, potrivit Constituției, Biserica Romano-Catolică este Biserică de Stat.²² Cu toate acestea, libertatea religioasă este recunoscută la nivelul tuturor statelor membre ale Uniunii Europene, în însăși Constituția acestora. De asemenea, această libertate este prevăzută la nivelul Uniunii Europene, în Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene, prin articolul 10, punctul 1: „Orice persoană are dreptul la libertatea de gândire, de conștiință și de religie. Acest drept implică libertatea de a-și schimba religia sau convingerea, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea individual sau colectiv, în public sau particular, prin intermediul cultului, învățământului, practicilor și îndeplinirii riturilor”.²³ Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene este un document de drept primar și prin urmare are aceeași forță juridică cu cea a tratatelor.

În secolul al XXI-lea relația dintre Biserică și Stat poate fi văzută într-adevăr prin faptul că aceste două entități nu se mai contopesc așa cum de exemplu se întâmpla în Evul Mediu, când funcțiile statului puteau fi preluate de către Biserică.

20 Adrian Gabor, „Contribuții actuale ale Bisericii Ortodoxe Române privind integrarea în Uniunea Europeană” în Adrian Gabor, Radu Petre Mureșan (coordonatori), *Biserica Ortodoxă în Uniunea Europeană* (București: Editura Universității din București, 2006), 31

21 Gabor, „Contribuții”, 32-33

22 Ugo Mifsud Bonnici, „État et Églises à Malte” în Gerard Robbers (coordonator), *État et Églises dans l'Union européenne, deuxième* (Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010), 337

23 „Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene” *Jurnalul Oficial al Uniunii Europene*, 83/389 (2010), <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:ro:PDF>, accesat 29.05.2017

Cu toate acestea, relația nu dispare. Biserica poate că nu mai are un rol dominator, însă se implică în decizia politică mai mult chiar, la nivel supranațional, îndeosebi prin intermediul unui dialog deschis, transparent și constant. În plus, aceasta colaborează atât cu entitățile statale, cât și cu cele suprastatale. Biserica și Statul se sprijină reciproc îndeosebi în ceea ce privește activitățile legate de asistența socială.

Toate acestea dovedesc faptul că în zilele noastre nu putem vorbi despre o secularizare absolută, despre o distanțare totală a Bisericii de Stat. Putem vorbi în schimb despre transformarea relației dintre aceste două entități prin afirmarea unui caracter autonom al fiecăreia. Însă, având argumentele enumerate în acest articol consider că „dispariția Bisericii de pe scena publică”²⁴ după cum susține Mircea Manache în „Procesul de secularizare și modernizarea societății europene” nu este o afirmație adevărată. Legăturile dintre Biserică și stat nu s-au rupt, cel mult au devenit mai relaxate. Dialogul este purtat azi între două entități cu identități bine definite.

BIBLIOGRAFIE

Cărți și articole de specialitate:

1. BIJSTERVELD, Van, Sophie, „The Financing of Religious Communities in the Netherlands” în BASDEVANT-GAUDEMONT Brigitte, BERLINGÒ Salvador, (coordonatori), *The Financing of Religious Communities in the European Union. Le financement des religions dans le pays de l'Union européenne*, (Leuven: Peeters, 2009).
2. BONNICI, Ugo Mifsud, „État et Églises à Malte” în ROBBERS Gerard (coordonator), *État et Églises dans l'Union européenne, deuxième* (Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010).
3. CEAUȘESCU, Gheorghe, *Nașterea și configurarea Europei*, (București: Corint, 2004).
4. COFFEY, John, *Secularizarea: Este ea inevitabilă?*, traducere de Emanuela L. Goldiş, (Timișoara: Excelsior Art, 2013).
5. CUCUIREANU, Monica, VELEA, Simona, *Educația moral-religioasă în sistemul de educație din România*, (București: Institutul de Științe ale Educației, 2008).
6. GABOR, Adrian, „Contribuții actuale ale Bisericii Ortodoxe Române privind integrarea în Uniunea Europeană” în Adrian Gabor, Radu Petre Mureșan (coordonatori), *Biserica Ortodoxă în Uniunea Europeană* (București: Editura Universității din București, 2006).
7. GUÉRITÉE, Iulia, OJICĂ, Alexandru, *Dialogul religiilor în Europa Unită*, (Iași: Adenium, 2015).
8. MANDACHE, Mircea, „Procesul de secularizare și modernizarea societății europene,” *Revista Română de Sociologie*, 1-2, (1999).
9. SESBOÛÉ, Bernard, *A crede. Invitație la credința catolică pentru femeile și bărbații secolului al XXI-lea* (Iași: Sapiența, 2011).
10. ȘELARU, Sorin, VÂLCU, George, „Studiul religiei în școlile publice din statele membre ale Uniunii Europene”, *Revista Studii Teologice* 1(2012).
11. VLAICU, Patriciu, Dorin, *Locul și rolul recunoscut Bisericilor în țările Uniunii Europene*, (Cluj-Napoca: Arhidiecezana, 1998).

Acte normative și juridictionale:

12. „Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene” *Jurnalul Oficial al Uniunii Europene*, 83/389 (2010), <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:ro:PDF>, accesat 29.05.2017.
13. „Constituția României” *Monitorul Oficial*, 765, (2003), <http://anp.gov.ro/documents/12538/560226/Constitutia+Romaniei.pdf/61fd85e4-48d1-4654-a1da-cd0eba1b5ea1>, accesat 29.05.2017.

24 Mandache, „Procesul de secularizare”, 27

14. Curtea Constituțională, „Decizia referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor art.9 alin.(1) și (2) din Legea învățământului nr.84/1995, art.18 alin.(1) și (2) din Legea educației naționale nr.1/2011, precum și a dispozițiilor art.61 alin.(3) din Legea nr.47/1992 privind organizarea și funcționarea Curții Constituționale”, Dosar 375 D/2014, https://www.ccr.ro/files/products/Decizie_669_2014.pdf, accesat 29.05.2017.
15. „Loi de finances rectificative pour 1961” *Journal Officiel*, 61-825, (1961), https://www.legifrance.gouv.fr/lo_i/loi_pdf.do?id=JORFTEXT000000509269, accesat 29.05.2017.
16. „Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des églises et de l'état” *Journal Officiel*, (1905), <http://www2.cnrs.fr/sites/thema/fichier/loi1905textes.pdf>, accesat 29.05.2017.
17. Tratatul privind Funcționarea Uniunii Europene” *Jurnalul Oficial al Uniunii Europene*, 326/47 (2012), http://www.mmediu.ro/app/webroot/uploads/files/2015-02-26_Tratatul_privind_funct_UE.pdf, accesat 29.05.2017.
18. „Tratatul privind Uniunea Europeană” *Jurnalul Oficial al Uniunii Europene*, 202 (2016), <http://www.infoeuropa.md/files/versiune-consolidata-a-tratatului-privind-uniunea-europeana-si-a-tratatului-privind-functionarea-uniunii-europene.pdf>, accesat 27.05.2017.